

УДК 904:502.172(477.64)*Хор]:[504.61:355.01]

СКІФСЬКА ХОРТИЦЯ В ІСТОРІЇ ЗАПОРІЖЖЯ

Микола Дєдков,
кандидат історичних наук,
професор кафедри українознавства
та загальної мовної підготовки
Національного університету
«Запорізька політехніка»
Георгій Шаповалов,
доктор історичних наук,
професор, завідуючий кафедри
українознавства та загальної
мовної підготовки
Національного університету
«Запорізька політехніка»
Ірина Спудка,
кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри українознавства та
загальної мовної підготовки
Національного університету
«Запорізька політехніка»

В статті аналізуються досягнення археологів Національного заповідника «Хортиця» у виявленні, дослідженні та інтерпретації скіфських пам'яток на острові Хортиця. Пропонуються нові і актуальні пропозиції оцінки досягнутого.

Ключові слова: Хортиця, Новий Дніпро, Скіфська Хортиця, Совутина скеля, Яків Новицький, Максим Остапенко, скіфи, поселення, поховання, знахідки.

The article analyzes the achievements of the archaeologists of the Khortytsya National Reserve in the discovery, research and interpretation of Scythian monuments on the island of Khortytsya. New and relevant suggestions for evaluating the achieved results are offered.

Key words: Khortytsia, Novy Dnipro, Scythian Khortytsia, Sovutyna rock, Yakiv Novytskyi, Maksym Ostapenko, Scythians, settlements, burials, finds.

Торкаючись теми скіфської Хортиці, не можемо оминати роботу Я.П. Новицького «Острів Хортиця на Дніпрі, його природа. Історія, старожитності». Адже, цей твір, над яким автор працював більше 30 років, окрім величезної кількості ґрунтовної інформації по всім напрямкам означеним у його назві, містить важливі наукові свідчення і разом з тим, дуже сучасні і перспективні спостереження та ідеї.

Особливо цікавими і актуальними є думки його автора, щодо скіфської складової в давній історії острова. Можливо тому, значну частину цієї роботи Яків Новицький присвятив висвітленню міфів та легенд про перебування скіфів на острові. Він переказує праці Г. Підберезовського і М. Надєждіна та їх трактування праці Геродота, щодо зв'язку легенди про походження скіфів від перебування Геркулеса на Хортиці. Або, щодо розміщення країни царських скіфів Герроса, поруч з Хортицею, адже саме тут Борисфен стає судноплавним [1, с. 7–10].

Первинні краєвиди навколо Хортиці часів Якова Новицького, спостерігав і активний учасник Дніпрогесівської археологічної експедиції Михайло Міллер. Його своєрідне продовження теми, трактування Геродотових свідчень про легендарну скіфську країну Гілею, відчувається в роботі «Могила князя Святослава». Ось як він описує в 1930 році, Вознесенівську гору на лівому березі Дніпра, проти північної частини Хортиці. Археолог вказує, що розташована вона «в цілком виключному місці, єдиному в своєму роді на всій просторіні Дніпра, від порогів до Чорного моря. В цьому місці, вище острова Хортиці, Дніпро вигинається коліном, оточуючи

з двох боків велику та високу гору в формі півкулі, що знаходиться на лівому березі. ... Під горою знаходиться відомий в історії «Кічкаський перевіз» через Дніпро.... Цей перевіз через Дніпро був найбільший та відомий вже за часів Боспорського царства, як то видно із знахідок на дні Дніпра на перевозі значної кількості Боспорських грошей..... На дні Дніпра, на перевозі, було знайдено багато різних речей, в тому ж числі гроші бронзові, срібні та золоті – Понтійські, Ольбійські, Боспорські, грецькі, римські, арабські, київські, татарські та західньо-європейські. ... Від Хортиці починався та простягався на низ по Дніпрі до самого гирла - «Великий Луг» запорожців. На низу Луга був розкиданий величезний «Чорний ліс», що його згадує ще Геродот, під назвою «Гілеї». Вся просторінь Великого Лугу уявляє собою безкрайні блукви, кути, острови, рукава, плеса та багна, що були вкриті лісом, кущами, очеретом та всяким зіллям» [2, с. 7–8].

Про випадкові скіфські знахідки саме в цій місцині на Хортиці, Яків Новицький повідомляє, що на Совутиній скелі «на місці колишнього старого укріплення, старожили нерідко знаходили невеликі залізні списи, стремена та інші речі, а в 1876 році меноніт Ів. Гільдебрандт, вибираючи дресву в одній з ущелин скелі, знайшов там понад 100 каменів» для пращ [1, с. 35]. В одному зі своїх ранніх дописів він зафіксував ще у 1878 році, що той же мешканець Хортиці Гільдебрандт, «знайшов на піщаному березі біля Совутиної скелі невеликі мідні стріли трикутної форми, давність яких сходиться до мідної давнини, а отже, до пастушого побуту народу» [3].

Для скіфської археології острова надважливими є описи Якова Новицького місцезнаходження курганів, їх кількості та датування. Автор зауважує, що «За ґрунтовним дослідженням 1904 року всіх курганів було нараховано 129, але протягом останніх 14 років число їх значно скоротила оранка» [1, с. 17]. Він зазначає, що в шести групах, в різних місцях острова налічувалось вже лише 112 курганів. З описів результатів розкопок, проведених Я. Новицьким на Хортиці, відомо, що поховання в них датуються

різними історичними періодами, від епохи бронзи і до XVIII ст. Але значну кількість складають і скіфські поховання. Таким, наприклад, було чоловіче поховання у катакомбі в кургані №4 III-го могильника, досліджене у 1904 році. У похованні скіфського вояка було знайдено окрім горщика, залишки сагайдака із стрілами для луку, від яких залишилося 84 бронзових наконечники [1, с. 24]. Розкопки на острові Хортиця Яків Новицький продовжував і пізніше – в 1905 та 1908 рр.

Але систематичні археологічні дослідження Хортиці і, зокрема, пам'яток часів Скіфії, почалися лише після створення Національного заповідника «Хортиця». Пов'язані вони з науково-пошуковою діяльністю Максима Остапенка, одного з найкращих учнів відомого українського археолога Олександра Бодяньського. Першим важливим відкриттям молодого археолога стали розкопки ґрунтового могильника біля балки Ушвиної. Саме там, за спостереженням О.В. Бодяньського, на поверхні острова були присутні ознаки зруйнованого поховання із спаленням під кам'яними закладками. Результатом розкопок, проведених там в 1992 р. Максимом Остапенком, стало виявлення трьох кам'яних закладок. Загалом, під ними на місці ґрунтового середньовічного могильника V–VII ст. н.е. було виявлено і досліджено два поховання доби бронзи і два скіфських поховання [4, с. 127]. Своєрідною сенсацією стала знахідка скіфського поховання під кам'яною закладкою № 1. Це виявилось не пограбоване поховання скіфського вояка, в якому були виявлені залізні меч акінак і ніж, 16 трилопатевих наконечників стріл, залишки шкіряного колчана для стріл і шкіряного обладунку [4, с. 123–124]. Окрім цього, на височині «Канфарка» було досліджено ґрунтові поховання, кромлехи та жертovníк, у балці Наумовій відкрито кромлех. Ще одне скіфське поховання знайдене у святилищі доби бронзи неподалік від балки Каракайки. Поряд із базою відпочинку «Чайка» на схилі Старого Дніпра досліджена скіфська кам'яна закладка з менгіром і похованням [5, с. 61, 63].

Характерною рисою всіх цих поховань була відсутність курганного насипу та використання каменю для закладок і забуток. Це були класичні скіфські поховання, але їх вирізняло від інших подібних те, що це були безкурганні поховання. На відміну від курганів кочових скіфів, які звичайно розташовуються на підвищених водорозділах, ґрунтові могильники концентруються на надзаплавних терасах поблизу гирл балок або на островах. Виходячи з того, що безкурганні могильники є характерними для осілого населення і розташовані поблизу місць постійного проживання, яких у кочовиків не було, Максим Остапенко зробив важливе наукове припущення про те, що скіфські безкурганні ґрунтові поховання належать скіфам, які були осілим населенням острова Хортиця [4, с. 128].

Постало питання, а де саме мешкали скіфи на Хортиці? Розповіді хортицьких старожилів, записані Яковом Новицьким наприкінці XIX ст. вказували Совутину скелю. «За останнім редутом часів Мініха 300 кроків» - писав у вже згадуваній праці історик, «є Совутіна скеля, яка виступає в Дніпро, її оточує однойменна балка. Висота її, за літнього рівня ріки, до 60 фут., а потім вона узвишена і покрита ґрунтом площа її займає до 3000 кв. сажнів. До 1900 року, тобто до перетворення скелі цієї живописної пам'ятки природи на кар'єр для видобутку каменю, тут видно було земляні вали до 2 арш. заввишки, у формі неправильного чотирикутника; з північного боку – 67 косих сажнів, східного від Дніпра – 33, південного – 73 і західного – 37. Це певно, одне із найдавніших укріплень на Хортиці» [1, с. 35].

Уважний аналіз М. Остапенком, наявного підйомного матеріалу скіфського часу з цієї локації, представлений численними уламками ліпної та амфорної кераміки, бронзовим наконечником стріли з шипом, уламками пастової намистини, точильні камені, а також графіті у вигляді хреста, вписаного в коло на стінці червоноглиняної посудини, також давав обнадійливий висновок [5, с. 56].

Вже перші розкопки, які 1991 р. були проведені під керівництвом археологині Національного заповідника «Хортиця» Нелі Козачок, дали позитивний результат. На незруйнованій, в попередні часи, частині скелі Совутиній було виявлено культурний шар скіфського часу. Завтовшки в 0,5–0,6 метра, він був «рясно насичений знахідками, серією господарських ям і залишками укріплень стародавнього городища» [5, с. 56]. Спираючись на інформацію XVIII–XIX ст., та на отримані археологічні дані, археологи вважають, що городище займало площу близько 30 000 м² і мало форму неправильного чотирикутника розміром 200 x 150 м. Оборонні споруди склалися з внутрішнього земляного валу завширшки 6–10 м, укріпленого дерев'яними та плетеними конструкціями, в основі яких знаходилася саманна стіна до 2 м завширшки. Рів був шириною від 3 до 7 м заглибини від сучасної вершини валу 3,5–6 м, підтрикутної форми з крутизною схилу 5–10°. Він, як правило, знаходився на схилах балок, які додатково ескарпувалися. Найбільш уразлива південна сторона городища була укріплена другим земляним валом, 8–10 м завширшки, на вершині якого виявлені залишки частоколу. Було виявлено і досліджено три житла, які мали поруч 36 господарських ям для збереження зерна та інших продуктів. Культурний шар городища був насичений різноманітними знахідками: ліпною та амфорною керамікою, фрагментами червоно- та сіроглиняного і чорнолакового посуду, точильними брусками та розтирачами, пастовими намистинами, залізними ножами та шилами, пряслами, фрагментами кульок, пращовими каменями, бронзовими вістрями стріл, а також шматами металургійного шлаку [6, с. 52–53].

На думку Максима Остапенка, головним призначенням невеликої скіфської фортеці/городища був мілітарний контроль за існуючим в цьому місці бродом через річку. На його існування вказують зафіксовані Я. Новицьким свідчення місцевих мешканців, що в першій половині XIX ст., «... в цьому місці, острів Хортиця раніше був сполучений з материком і між урочищем Сагайдачного і сучасним островом, під час весняної повені була

вужька протока». А також, що «...навпроти останнього редуту на Дніпрі був острівець піщаної породи Малий Дубовий, на який переходили укріплення Мініха... У 1845 році нечувана повінь знищила більшу частину... Тепер на місці колишнього острова поверхня Дніпра вкрита скелями та перекатами; одна група каменів або гряда, яка ... називається Перейми...» [1, с. 34]. Повну обґрунтованість вірності такого висновку Максима Остапенка, підтвердила ситуація, яка виникла внаслідок терористичного підриву російськими військовими греблі Каховської ГЕС 6 червня 2023 р. Тоді рівень води в Дніпрі біля Хортиці зменшився на 4,5 метра і наявність броду біля городища реально відновила.

Організовані Максимом Остапенком та продовжені в наступні роки широкомасштабні розвідки та розкопки збільшили в рази число нових скіфських пам'яток. До підкурганних поховань додалися кілька курганних могильників та культових споруд. Найбільше було відкрито господарчо-житлових об'єктів скіфської доби. Станом на 1996 р., окрім Совутинського городища було зафіксовано і досліджено ще 7 невеликих поселень.

Поруч із Совутинським городищем, в 70 м на північ від цього, дослідник виявив ще одне невелике скіфське поселення. Розташоване на низькій надзаплавній терасі в гирлі балки Совутиної, воно отримало назву Совутина II. Тут, зафіксовано культурний шар і знайдено численні фрагменти ліпної та амфорної кераміки, бронзовий браслет, пастові намистини та фрагмент посудини з графіті. Взагалі, невеличкі скіфські поселення на Хортиці, знайдені біля балки Велика Молодняга, балці Ганнівка, балці Наумовій, на локації Турпляж, в балці Генералка, а також на правому березі Старого Дніпра в гирлі річки Нижня Хортиця [5, с. 63].

Окремим об'єктом дослідження скіфської Хортиці археолог вважає комплекс «Переправа». Він розташований «у руслі Старого Дніпра навпроти балок Наумова і Громушина на Хортиці та урочища Вирва на правому березі» [5, с. 63].

Можливо, саме на нього опосередковано вказує, зафіксований нами у 1990 р., спогад художника Запорізького краєзнавчого музею Миколи Журовича про наступне. Під час німецької окупації, в роки Другої світової війни, він мешкав у Запоріжжі. І тоді, в газеті «Нове Запоріжжя», він бачив фото і текст до нього. Фото було зроблено біля Хортиці на Старому Дніпрі при його правому березі, обмілілому після підриву радянськими військами греблі Дніпрогесу. На ньому було зображено групу німецьких офіцерів, що стояла біля великого фрагменту дерев'яного судна із залишками його вантажу. Це було кілька гостродонних античних амфор. Поруч був вміщений текст відповідного змісту про незвичну знахідку на обмілілому дні ріки. На жаль, ця інформація поки не дає можливості локалізувати місце знахідки.

Але, саме на комплексі «Переправа», на пляжі правого берега Старого Дніпра, влітку 1968 р. пірнаючи у річку, діти випадково знайшли античну амфору. Одним із авторів, разом з краєзнавцем Валерієм Борисовим вона була вилучена і відразу передана до Запорізького обласного краєзнавчого музею. Наразі цей артефакт прикрашає музейну експозицію, яка інформує про цивілізаційні контакти Скіфі та античної Греції.

Від 1970 р. запорізькі гідроархеологи регулярно та особливо уважно досліджують тут дно ріки. Результатом цього є виявлення концентрації таких артефактів, як цілі грецькі амфори та скіфські ліпні горщики, бронзові дволопатеві наконечники стріл VII–VI ст. до н.е. [5, с. 63]. Усі знахідки зосереджені на порівняно невеликій площі дна Старого Дніпра. На цьому місці, ще до початку XX ст., між островом Хортиця та правим берегом існувала паромна переправа. Позначена на військових картах першої половини XVIII ст., вона, безумовно, використовувалась ще скіфами. Не виключено, що цей перевіз, виник, як частина існуючого тут, в гирлі річки Верхня Хортиця, річкового порту для кораблів давньогрецьких мореплавців. Адже, шлях далі вгору Дніпром перекривали пороги, через що вона була несудноплавною. В

будь-якому випадку, йдеться про найпівнічнішу частину торгівельного шляху греків із скіфами.

Узагальнюючи результати багаторічних досліджень, Максим Остапенко робить висновок, що «розглянута група пам'яток північної частини о. Хортиця, для скіфської археології Хортиця становить винятковий інтерес. Це, на сьогодні, найпівнічніша велика точка скіфського поселення Нижньої Наддніпрянщини. Розташований на обмеженій території комплекс поселень, могильників і переправ дає змогу не лише простежити взаємозв'язок між різними видами пам'яток, а й співвіднести загальну картину осілого життя скіфів у степовій Наддніпрянщині» [5, с. 63–64]. А також, що «У цілому пам'ятки острова Хортиця свідчать про непогану освоєність території острова у скіфську добу та про його значну роль в економіці Степової Скіфії» [6, с. 66].

На думку відомих українських археологів Сергія Пустовалова і Любові Чухрай, Совутинське городище може бути скіфським містом Азагаріон. Адже, дійсно це саме найпівнічніше місто на Нижньому Дніпрі серед інших дев'яти, які називає римський мандрівник та історик Страбон у своїй «Географії», описуючи цю територію сучасної України [7]. Без організованих Національним заповідником «Хортиця» багаторічних досліджень, які створили потужну джерельну базу, таке надзвичайно важливе і науково обґрунтоване припущення було б неможливим.

Нагадаємо, що 2024 р., на XII науково-практичній конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці», автори брали участь з доповіддю «Історія острова Хортиця як невід'ємна складова історії міста Запоріжжя» [8]. У ній було запропоновано нове розуміння значення острова Хортиця для найважливіших подій загальнодержавного масштабу в Київській Русі, як чинника відродження історичної ідентичності українського міста Запоріжжя в умовах глобальних соціокультурних трансформацій. Відкриття нових і більш ранніх періодів існування сталого населення на острові Хортиця

ще в добу Скіфії додає нових можливостей для усвідомлення запорізькою громадою глибинної історії міста Запоріжжя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Novyts'kyj Ya. Ostriv Khortytsia na Dnipri, joho pryroda, istoriia, starozhytnosti. Zaporizhzhia: RA «Tandem-U». 1997. 88 s.
2. Miller M. Mohyla kniazia Sviatoslava. Vinnipeh. Kul'tura j Osvita. 1951. 25 s.
3. Novyts'kyj Ya. P. Ostrov Khortytsa na Dnepre. *Odesskyj vestnyk*. 1876. №55.
4. Ostapenko M.A. Hruntovyj mohyl'nyk u b. Ushvyvoj na o. Khortytsa. *Drevnosty Stepnoho Prychernomor'ia y Kryma. Zaporozh'e. YPK «Zaporizhzhia»* 1993. T. IV. S. 123–128.
5. Ostapenko M.A. Skyfskye pamiatnyky severnoj chasty o. Khortytsa. *Drevnosty Stepnoho Prychernomor'ia y Kryma. Zaporozh'e. YPL «Zaporizhzhia»*. 1995. T. V. S. 53–67.
6. Ostapenko M. A. Pam`iatky osilosti skifs'koho chasu na ostrovi Khortytsia. *Arkheolohiia*. 2001. №I. S. 51–67.
7. Pustovalov S.Zh., Chukhraj L.O. Do stvorennia proektu muzeiefikatsii Nyzhn'odniprovs'kykh pizn'oskifs'kykh horodysch. *Muzejnyj visnyk*. Zaporizhzhia. 2025. №25. S. 10–15.
8. Diedkov M., Spudka I., Shapovalov H. Istoriiia ostrova Khortytsia iak nevid`iemna skladova istorii mista Zaporizhzhia. *INSULA*. 2024. № 7. URL: <https://insula.in.ua/en/publish/insula-2024-7-materialy-khii-naukovo-praktychnoi-konferentsii-istoriia-zaporozkoho-kozatstva-v-pam-iatkakh-ta-muzeinii-praktytsi> (дата звернення: 10.10.2025 р.).